

IJTIMOY INSTITUTLAR VA TURMUSH TARZI TUSHUNCHALARINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Gulchehra Bektemirova

E-mail: gulchehra.bektemirova@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada jamiyat barqarorligi va rivojlanishini ta'minlovchi ikki muhim kategoriya - ijtimoiy institutlar va turmush tarzi tushunchalarining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy institut tushunchasi, uning belgilari, oshkora va yashirin vazifalari, asosiy ijtimoiy institutlar - oila, ta'lim, din, davlat va iqtisodiyot - hamda O'zbekistonga xos noyob ijtimoiy institut, ya'ni mahallaning jamiyat hayotidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, turmush tarzi tushunchasi, uning tarkibiy sohalari va uni belgilovchi iqtisodiy, madaniy, hududiy hamda texnologik omillar tizimli tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari ijtimoiy institutlar va turmush tarzi o'rtasida uzviy funksional bog'liqlik mavjudligini, institutlardagi har qanday transformatsiya aholi turmush tarzida bevosita aks etishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy institut, oila instituti, ta'lim instituti, mahalla, turmush tarzi, ijtimoiylashuv, ijtimoiy nazorat, urbanizatsiya.*

KIRISH

Jamiyat hayotining barqaror kechishi ko'p jihatdan ijtimoiy institutlarning samarali faoliyat yuritishiga bog'liq. Ijtimoiy institutlar - jamiyat a'zolarining xulq-atvorini tartibga soluvchi, ularning ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi barqaror tuzilmalar bo'lib, ular orqali shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy normalar va qadriyatlar amalga oshadi. Ushbu institutlar ta'sirida shakllanadigan turmush tarzi esa jamiyatning ichki tuzilishi va institutsional tartibining kundalik hayotdagi aniq ifodasidir.

Mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, so'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan institutsional islohotlar, xususan mahalla institutining vakolatlari kengaytirilishi, ushbu institutning ilmiy jihatdan qayta anglashni taqozo etadi. Ikkinchidan, raqamlashtirish va urbanizatsiya jarayonlari oila, ta'lim va boshqa institutlarning an'anaviy vazifalarini o'zgartirmoqda. Uchinchidan, aholining turmush tarzidagi o'zgarishlar - iste'mol xulq-atvori, mehnat faoliyati shakllari, dam olish va bo'sh vaqtni o'tkazish uslublari - ijtimoiy taraqqiyotning muhim ko'rsatkichi sifatida alohida ilmiy tahlilni talab qiladi.

Ijtimoiy institutlar nazariyasining metodologik asoslari F.Tyonnis, P.Berger va T.Lukman, R.Merton kabi sotsiologlarning asarlarida ishlab chiqilgan. Turmush tarzi va ijtimoiy maqom o'rtasidagi bog'liqlik esa P.Burdye tadqiqotlarida chuqur yoritilgan. Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan O'zbekistonga xos mahalla institutining ijtimoiy-iqtisodiy vazifalari bo'yicha qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, uning turmush tarziga ta'siri masalasi yanada chuqur tadqiqotni talab qiladi.

TADQIQOT METODLARI.

Tizimli yondashuv - ijtimoiy institutlar va turmush tarzi jamiyatning o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari sifatida tahlil qilindi.

Institutsional tahlil metodi - har bir ijtimoiy institutning tuzilishi, normalari va vazifalarini alohida ko'rib chiqishda qo'llanildi.

Qiyosiy tahlil metodi - turli ijtimoiy institutlarning vazifalarini, shuningdek shahar va qishloq turmush tarzidagi farqlarni qiyoslashda foydalanildi.

Tarixiy-mantiqiy metod - mahalla institutining tarixiy shakllanish bosqichlari va zamonaviy transformatsiyasini o'rganishda qo'llanildi.

Tadqiqot manbalari sifatida klassik va zamonaviy sotsiologik adabiyotlar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlari, shuningdek mavzuga oid ilmiy maqola va monografiyalar o'rganib chiqildi.

NATIJALAR.

1. Ijtimoiy institut tushunchasi, belgilari va vazifalari

Ijtimoiy institut - jamiyatning muayyan ehtiyojlarini qondirish maqsadida shakllangan, barqaror normalar, qadriyatlar, rollar va sanksiyalar majmui asosida faoliyat yurituvchi tashkiliy tuzilma. Har qanday ijtimoiy institut quyidagi asosiy belgilarga ega bo'ladi: muayyan ijtimoiy ehtiyojni qondirish maqsadi, barqaror me'yoriy-huquqiy va axloqiy asos, o'ziga xos rollar va maqomlar tizimi, moddiy va nomoddiy resurslar, hamda jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy nazorat mexanizmlari.

R.Merton ijtimoiy institutlar vazifalarini tahlil qilishda ularning oshkora (manifest) va yashirin (latent) vazifalarini bir-biridan farqlashni taklif qiladi, oshkora vazifalar - institutning rasman e'lon qilingan, barchaga ma'lum maqsadlari (masalan, ta'lim institutining bilim berish vazifasi), yashirin vazifalar esa - institut faoliyatining ko'zda tutilmagan, ammo real ijtimoiy oqibatlarini (masalan, maktabning yoshlarni ijtimoiylashtirish va nazorat qilish vazifasi). Ushbu farqlash ijtimoiy institutlarni chuqurroq va real holatga yaqinroq tahlil qilish imkonini beradi.

2. Asosiy ijtimoiy institutlar: tavsifi va vazifalari

An'anaviy sotsiologiyada beshta asosiy ijtimoiy institut ajratiladi - oila, ta'lim, din, davlat va iqtisodiyot (1-jadval).

3. Mahalla - O'zbekiston jamiyatining noyob ijtimoiy instituti

Yuqorida sanab o'tilgan umumjahon institutlaridan tashqari, O'zbekiston jamiyati uchun tarixan shakllangan mahalla instituti alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mahalla - hududiy-qo'shnichilik asosidagi o'zini-o'zi boshqarish shakli bo'lib, u nafaqat ma'muriy, balki chuqur ijtimoiy-madaniy vazifalarni ham bajaradi: qo'shnichilik yordami, oilaviy nizolarni hal etishda vositachilik, ijtimoiy nazorat, kam ta'minlangan oilalarga ko'maklashish, milliy marosim va an'analarni saqlash. Mahalla instituti F.Tyonnisning jamoa (Gemeinschaft) tushunchasiga mos keluvchi, shaxsiy, ishonchga asoslangan munosabatlar tipini namoyon

etadi, biroq shu bilan birga zamonaviy davlat boshqaruvi tizimi bilan integratsiyalashgan o'ziga xos gibrid institut sifatida namoyon bo'ladi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan islohotlar natijasida mahalla instituti an'anaviy qo'shnichilik-yordam funksiyasidan tashqari, ijtimoiy himoya, kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va raqamli davlat xizmatlarini aholiga yetkazish borasida yangi funksiyalarni ham o'z zimmasiga olmoqda. Bu esa mahalla institutining davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi vositachi rolini ilmiy jihatdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi: bir tomondan, institutning zamon talablariga moslashuvchanligi namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning an'anaviy ijtimoiy-madaniy mohiyatini saqlab qolish borasidagi ilmiy-amaliy vazifalar ham dolzarbligicha qolmoqda.

1-jadval

Asosiy ijtimoiy institutlar va ularning vazifalari

Institut	Asosiy vazifasi	Namoyon bo'lish shakli
Oila	Avlodlar davomiyligi, boshlang'ich ijtimoiylashuv	Nikoh, qarindoshlik munosabatlari
Ta'lim	Bilim, ko'nikma va qadriyatlarni uzatish	Maktab, kollej, oliy ta'lim muassasalari
Din	Ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish	Diniy tashkilotlar, marosimlar
Davlat	Hokimiyat va boshqaruv munosabatlarini tartibga solish	Qonunchilik, ijro etuvchi organlar
Iqtisodiyot	Moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish va taqsimlash	Bozor, korxonalar, mehnat munosabatlari

4. Turmush tarzi tushunchasi va uning tarkibiy sohalari

Turmush tarzi - kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish jarayonida shakllanadigan, ularning mehnat, dam olish, iste'mol, muomala va kundalik faoliyatining barqaror shakllari majmuidir. Turmush tarzi ijtimoiy institutlarning amaliy ifodasi bo'lib, u orqali makro darajadagi institutsional jarayonlar individ hayotining mikro darajasida namoyon bo'ladi. An'anaviy sotsiologik yondashuvda turmush tarzi tarkibida to'rtta asosiy soha ajratiladi: mehnat faoliyati (kasbiy band bo'lish shakllari), ijtimoiy-siyosiy faollik (fuqarolik ishtiroki), madaniy-ma'rifiy faoliyat (bilim olish, ijodiy faoliyat, dam olish) va oilaviy-maishiy hayot (uy xo'jaligi, farzand tarbiyasi, kundalik turmush).

P.Burdyening fikricha, turmush tarzi shaxsning ijtimoiy maqomini nafaqat aks ettiradi, balki uni faol shakllantiradi ham: iste'mol xulq-atvori, did va tanlovlar (masalan, kiyinish uslubi, dam olish shakllari) ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi chegaralarni belgilovchi o'ziga xos “madaniy kapital” vazifasini bajaradi.

5. Turmush tarzini belgilovchi omillar

- ❖ *Iqtisodiy omillar* - daromad darajasi, bandlik shakli va moddiy ta'minot iste'mol xulq-atvori hamda turmush sifatini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.
- ❖ *Madaniy-ma'naviy omillar* - milliy an'analar, diniy qadriyatlar va ta'lim darajasi kishilarning dunyoqarashi va xulq-atvor me'yorlarini shakllantiradi.
- ❖ *Hududiy omil* - shahar va qishloq turmush tarzi o'rtasida sezilarli farqlar mavjud: qishloq joylarida an'anaviy, qarindosh-urug'chilik va qo'shnichilik aloqalariga asoslangan turmush tarzi ustunlik qilsa, shaharlarda individuallashtirish va tezkor turmush tarzi shakllanadi.
- ❖ *Texnologik omil* - raqamli texnologiyalarning kirib kelishi turmush tarzini tubdan o'zgartirmoqda: masofaviy ish faoliyati, onlayn davlat xizmatlari va ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqot kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanmoqda.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari ijtimoiy institutlar va turmush tarzi o'rtasida uzviy, ikki tomonlama bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi: institutlardagi har qanday transformatsiya turmush tarzida aks etadi, turmush tarzidagi ommaviy o'zgarishlar esa o'z navbatida institutlarni isloh qilishni taqozo etadi. Bu jarayonni O'zbekistonda mahalla instituti misolida yaqqol kuzatish mumkin: mahallaning raqamli xizmatlar ko'rsatish maskaniga aylanishi aholining davlat xizmatlaridan foydalanish uslubini, ya'ni turmush tarzining ma'muriy jihatini sezilarli darajada o'zgartirmoqda.

Shuningdek, oila va ta'lim institutlaridagi o'zgarishlar - masalan, ayollarning mehnat bozoridagi faolligi ortishi, raqamli ta'lim shakllarining kengayishi - an'anaviy oilaviy-maishiy turmush tarzi bilan zamonaviy kasbiy-ijtimoiy faollik o'rtasidagi muvozanatni qayta belgilamoqda. Bunday jarayonlarni tahlil qilishda nafaqat institutlarning oshkora vazifalarini, balki ularning yashirin, kutilmagan ijtimoiy oqibatlarini ham inobatga olish zarur.

Amaliy nuqtai nazardan, ijtimoiy institutlar va turmush tarzi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish ijtimoiy siyosatni ilmiy asoslash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Aholining turmush tarzidagi real o'zgarishlarni e'tiborga olmagan holda ishlab chiqilgan institutsional islohotlar samarasiz bo'lishi mumkin, shu sababli davlat va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatini takomillashtirishda sotsiologik monitoring natijalariga tayanish zarurati ortib bormoqda.

XULOSA.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, ijtimoiy institutlar jamiyat hayotining barcha sohalarini - oiladan tortib davlat boshqaruvigacha - tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi, ularning har biri o'ziga xos oshkora va yashirin ijtimoiy funksiyalarni bajaradi.

10-May, 2026-yil

Ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida mahalla instituti nafaqat an'anaviy, balki zamonaviy ijtimoiy boshqaruv vazifalarini ham bajaruvchi noyob gibrid institut sifatida alohida ilmiy tahlilga loyiqdir.

Uchinchidan, turmush tarzi ijtimoiy institutlarning amaliy, kundalik ifodasi bo'lib, u mehnat, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy va oilaviy-maishiy sohalarni qamrab oladi hamda iqtisodiy, madaniy, hududiy va texnologik omillar ta'sirida doimiy transformatsiyalanib boradi.

To'rtinchidan, ijtimoiy institutlar va turmush tarzi o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni chuqur tushunish institutsional islohotlarni ilmiy asoslash va ijtimoiy siyosatni takomillashtirish uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

Amaliy tavsiya sifatida, ijtimoiy institutlarni isloh qilishda ularning an'anaviy ijtimoiy-madaniy mohiyatini saqlab qolgan holda zamonaviylashtirish, turmush tarzidagi o'zgarishlarni ijtimoiy siyosat ishlab chiqishda inobatga olish hamda kelgusi tadqiqotlarda ushbu masalalarni aniq empirik-sotsiologik so'rovlar asosida chuqurroq o'rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tonnies F. Community and Society (Gemeinschaft und Gesellschaft) / Transl. by C.P. Loomis. - East Lansing: Michigan State University Press, 1957 (1887 asl nashr).
2. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. - New York: Anchor Books, 1966.
3. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. - New York: Free Press, 1968.
4. Parsons T. The Social System. - Glencoe, IL: Free Press, 1951.
5. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology / Ed. by G. Roth, C. Wittich. - Berkeley: University of California Press, 1978 (1922 asl nashr).
6. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste (transl. by R. Nice). - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984 (1979 asl nashr).
7. Mead G.H. Mind, Self, and Society / Ed. by C.W. Morris. - Chicago: University of Chicago Press, 1934.
8. Giddens A., Sutton P.W. Sociology. - 6th ed. - Cambridge: Polity Press, 2009.
9. O'zbekiston Respublikasining “Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida”gi Qonuni. lex.uz